

Muudan primitiivistä talousmuotoa kuvastava linnunnimi.

Suomen *koskelo* sanalla, mikä RENVALLIN mukaan merkitsee 'mergus serrator, al. sturnus cinclus', LÖNNROTIN mukaan 'skrake (mergus)' (Jusl. *coskelo* 'anas longi rostri'), on vastineet seuraavissa lähisukukielissä: aun. (Genetz) *koskelo* = suom.; karj. *koškela* 'mergus'; vir. (Wied.) *koskel* g. *koskla*, *kos'kli*, *koskle* (NW), *kosklas* g. *koskla*, *kosklane* g. *kosklaze* (SW), *kōzel* g. *kōzla* (D), *kosla* g. *kosla* (D), *korskla* g. *korskla* (M), *koskus* g. *koskuse* (A), *kozař* g. *kozara* 'ein Schwimmvogel'. F. LEINBOCK (LINNUS) mainitsee lisäksi virosta sellaisia murteellisia koskelon nimityksiä kuin *kosk* (g. *kose*), *kostlane*, *kostlas*, *koslas*, *vedjas* (Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VIII 161). Näistä on varsin mielenkiintoinen *kosk* g. *kose*.

Lönnrot näyttää ajatelleen suomen *koskelo* ja *koski* sanojen yhteenkuuluvuutta (Suom.-ruots. sanak. s.v. *koskelo*). Vrt. myös LAURI HAKULINEN Suomen kielen rakenne ja kehitys I 143.

SETÄLÄ sen sijaan ei katso *koskelo* ja *koski* sanoilla olevan mitään tekemistä toistensa kanssa. Hän rinnastaa 'mergusta' merkitsevät itämerensuomen sanat eräisiin lapin ja syrjäänin sanoihin: lp N *goalsse* g. *goalse* 'mergus serrator', 'spidsnæbbet and', L *kol^ese* 'mergus'; syrj. I Ud S L *kosis̄*. Setälä olettaa itämerensuomen taholla juuri lapin ja syrjäänin muotojen pohjalla sellaista lähtömuotoa kuin **kosla* (*koslo*), mikä olisi säilynyt virossa *kosla* asussa. Sana olisi kuitenkin kansanetymologisesti yhdistetty *koski* 'stromschnelle' sanaan, jolla tavoin suomen, karjala-aunuksen ja viron -*sk*-lliset muodot voitaisiin ymmärtää. Kun taas lp. *goalsse* edellyttäisi sellaista suomen asua kuin **kolsa*, täytyisi olettaa, että lapissa olisi tapahtunut metateesi. Syrjäänin sanassa ei ole niinkään mitään merkkiä *k*:sta, sanan sisässä olisi ollut pelkkä liudentumaton *s*. Syrjäänissä olisi myös toinen johdin. Eri kielissä olisi vain yhteinen »juuri» *kos*-. Kun *koski* 'stromschnelle' sanan lapin ja syrjäänin vastineet viittaavat alkuperäiseen -*s'k*-konsonanttityhtymään (vrt. lp K *kīšk*, *kūšk*, *kuošk*; syrj. *kos̄*, P *kós'k*), ei *koski* ja *koskelo* sanoilla niiden äänteellisen erilaisuuden perusteella ole voinut olla yhteyttä. Ja linnun elintavat — Setälä mainitsee edelleen — eivät anna mitään aihetta rinnastaa linnun nimeä 'koskea' merkitsevään sanaan (FUF VI 242—4).

Setälän etymologia herättää epäilyksiä. Ensiksikin tuntuu ristiriitaiselta se, että *koske|lo*, -*l(a)* jne. olisivat syntyneet kansanetymologisesti **koslo* ja **kosla* sekä *koski* 'stromschnelle' sanojen yhdistämisestä, kun kerran 'mergus' linnun elintavat eivät anna siihen mitään aihetta ja kun *koslo* ja *koski* äänteellisestikin ovat siksi kaukana toisistaan. Mitä taasen

viron *kosla*, *koslas* ja *kōzel* g. *kōzla* muotoihin tulee, niin Wiedemannin sanakirjan mukaan *kosla* ja *kōzel* esiintyvät vain Hiidenmaalla. Levinneisyyttäkin silmällä pitäen ne mieluummin selittää erikoiskehityksen tuloksiksi kuin ikivanhoiksi rudimenteiksi.

Niin hyvin¹ kuin *koskelo*, *koskel(a)* äänteellisesti itämerensuomen kannalta sopisivatkin *koski* 'stromschnelle' sanan johdannaisiksi, niin omasta puolestani en myöskään ole havainnut mitään merkityspuolen seikkaa, mikä antaisi aihetta sanain yhdistämiseen. Lintu ei ole mikään erikoisesti koskilla elelevä lintu.¹

Näin ollen ei liene uskallettua esittää suomen *koskelo* sanalle ja muille sen itämerensuom. vastineille uutta etymologiaa.

Katsoisin niiden kuuluvan samaan sanaperheeseen kuin seuraavat itämerensuomen sanat: viro (Wied.) *kos'k* g. *koze* 'in langen Streifen abgezogene Fichtenrinde, jede dicke Rinde überh. und der Aehnliches (wie hart gewordenes Fell, Schrof und dgl.)', *küst kozele kiskma* (d) 'Fichtenrinde abreissen', *koskel* g. *koškli* 'fadenlanges Stück Fichtenrinde' (zum Dachdecken); liivi (Kett.) *k^oošk* (*k^oošk*, *k^ooš'k*), pl. *k^ooškùD* (*k^ooškùD*, *k^ooš'kùD*) 'grosses stück abgeschälter tannenrinde zum dachdecken'; suomi (Lönnr.) *kosku*, *koskue*, *koskut* (: *koskuen*) 'granbark', *kuusen k.*, *koskus* 'granbark, tjock tallbark, skifva deraf', karj. (Genetz) *koššuš*, *kožuš*, *koškuo-* id. Sanoilla on vastineet kaukaisemmissakin sukukielissä: syrj. *katš*, *katška* 'rinde, bast, splint'; ostj. Trj *k'j'nił* 'saftschicht (des baumes)', ung. *háncs* 'bast, splint' (Y. H. TOIVONEN FUF XIX 187—8).

Selityksessäni lähdän siitä, että *koskelo* (*mergus*) on tavallisimpia lintuja, joita itämerensuomalaisetkin kansat tuntevat joko luonnonvaraisiin tai keinotekoisiiin pesiin ja pesäpönttöihin munivina. Tästä muutamia tietoja. Leinbock-Linnus mainitsee Viron saarilla juuri koskelon eniten munivan keinotekoisiiin uuttuihin, ja koskelon munitukseen kiinnitetään siitä syystä erikoista huomiota. Uuttujen nimityksetkin viittaavat koskeloon, kuten Reigin *koslapuur*, Kihnun *koslakongid*, Ruhnun ja Saarenmaan *kosklapuur* (ERMA VIII 167—170). Vakka-Suomen saaristossa asetellaan rannoilla kiville ja puihin *honttoja* telkän, sotkan, k o s k e l o n y.m. vesilintujen munittamistarkoituksessa (K. VILKUNA Vars.-Suomen kansanomais. taloudesta s. 20). Ison¹ Tietosanakirjan mukaan k o s k e l o t (*mergus*) tekevät pesänsä mm. onttoihin puihin sekä pesäpönttöihin (s.v.

¹ Ison Tietosanakirjan mukaan koskelot elävät ulappain kivikkorannoilla. Isokoskelo (*mergus merganser*) on yleinen rannikoilla, varsinkin Ahvenanmaan ja Turun saaristoissa sekä Pohjanlahdella, mutta sisämaassa se on harvinainen. Pikku-l. tukka-koskelo (*m. serrator*) tavataan kaikkialla Suomessa sekä meren rannikolla ja saaristossa että sisävesien rannoilla (s.v. *Koskelot*).

koskelot). Vrt. myös T. I. ITKONEN Virittäjä 1934 s. 220. — Edelleen Ruotsissa on paitsi telkkää munitettu etenkin koskelolajeja. Gotlannissa uutut ovat nimeltään »koskelon uuttuja» (skräkkonstrunnkar). Ångermanlannista on samoin tieto, että siellä koskelolajit ovat pesineet pesäpönttöihin (GÖSTA BERG Nordskandinaviskt-nordeuropeiskt, Rig 1933 s. 122—124).

Lienee myös syytä kiinnittää huomio eräänlaisten »pesäpönttöjen» nimityksiin. Wiedemann esittää sanakirjassaan samassa artikkelissa *košk g. koze* sanalle sekä merkityksen 'in langen Streifen abgezogene Fichtenrinde jne.' että merkityksen 'der (aus Rinde gefertigte) Lockstock für Bienen im Walde', samoin *koskel g. koški* sanalle sekä merkityksen 'fadenlanges Stück Fichtenrinde (zum Dachdecken)' että merkityksen 'Bienenstock im Walde'. Kyseessä on nähtävästi vain saman sanan eri merkitykset. Viron kaakkoismurteissa tosin tavataan (Wied.) *kozal, kosal g. kozali, kozala; kuzal, kusal* 'Waldbienenstock aus Rinde'. Uusimpien tietojen mukaan viimeksi mainituilla on tavallisesti merkitys 'mesilaste taru sülemete püüdmiseks', mutta nämä on joka tapauksessa lainattu lätistä, vrt. lätin *kuosuls, kuozuls, kuožuls* 'Bienenstock' (P. ARUMAA Eesti Keel 1937 43—4; Linnus, ERMA XII—XIII 467—8).

Kansatieteilijät ovat todenneet, että mehiläispesät ja lintujen munitusuutut ovat kehitykseltään usein täysin analogisia, mihin on vaikuttanut juuri raaka-aine ja teknillinen taso (Leinbock, ERMA VIII 178; vrt. myös Berg, mts. 127). Ja niiden nimityksetkin saattavat olla samat. Esim. viron *kong* merkitsee (Wied.) 'Bienenstock im Walde', mutta Kihnussa se tarkoittaa 'pesimisuuttua' (Leinbock *ibid.*); lätin *puņģis* (~ *puņģe*) merkitsee 1) 'ein an einen Baum gehängter Bienenstock', 2) 'ein aus Brettern zusammengezimmertes, in einen Baum zu hängendes Starenhäuschen'. Kun kerran viron *košk* ja *koskel* sanoilla on 'Bienenstock' merkitys, saattaisi olettaa niillä (tai edellisen muilla johdannaisilla) olleen myös 'pesimispönttö' merkityksen.

Tämänlaisia pesimisuutun nimityksiä ei kuitenkaan suoranaisesti ole tiedossani. Mutta varsin merkittävää on, että puun kuoresta eli *koskuesta* todellakin on tehty alkeellisia munituslaitteita. Länsipohjan Lapissa tosin uutut on valmistettu ontosta puupölkystä ja katettu vain kuusenkuorilevyillä (Berg, mts. 121), mikä viimeksi mainittu toimenpide saattaa silti edustaa vanhaa traditiota. Sitä mielenkiintoisempi on T. I. Itkosen kuvaama alkeellisin välinein tehty Inarin lappalaisten uuttu. Lappalaiset kyllä rakentavat uuttuja ontoksi lahonneista umpinaisista kelohongan pölkyistä. Mutta jos ne kunnolleen valmistetaan, tarvitaan työkaluiksi kirveen lisäksi kaira, taltta ja kovel. Primitiivisempi on ilmeisesti toinen uuttutyyppe. Itkonen kertoo: »Hätätilassa uuttu valmistettiin

sitenkin, että tuoreen tai kernaammin kuivan männyn kylkeen hakataan vajaan 2 m:n korkeudelle syvennys (*tsëä'kkä*), jonka pituus on 2 vaaksaa, leveys 1 vaaksa ja syvyys peukalohangasta sormenpäihin. Tuoreesta, paksummasta puusta irroitetaan *ts.*:n pituinen kuorilevy l. »koskut» ympäri puun ja pannaan *ts.*-puun ympärille niin, että jonkin verran *ts.*:n yläosaa jää näkyviin. Tälle kohtaa koskuen yläreunaan viilletään puoliympyrän muotoinen aukko linnun pääsyn helpottamiseksi. Puun takasivulle tulevasta koskuen saumasta vuollaan kaarna pois ja sauma liimataan limittäin sulalla tai sulatetulla männynpihkalla. Täten koskut pysyy paikallaan, kun se on luonnostaan torvella. Pesäksi pannaan sammalia.» (Virittäjä 1934, 219—20.)

Koskuesta rakennetut uutut ovat sikälikin tarkoituksenmukaisia, että ne ovat valmiiksi naamioituja. On nimittäin huomattu lintujen kaihtavan veiston jäljeltä olevia pönttöjä (Itkonen, mts. 219). Siten on ehkä käsiteltävissä myös Länsipohjan Lapin kuusenkuorella kattaminen.

Olettamalla edellä esitetyn perustuksella, että *košk*, *koskel(a)*: *kosk(e)la*, *koskelo* jne. sanoilla on ollut merkitys 'koskuesta rakennettu pesimis-pönttö, uuttu', voisi mielestäni uskottavasti selittää, miksi nämä sanat tavataan juuri kaikkein tavallisimman uuttuihin munivan linnun (*mergus*) merkityksessä. Täytyy ottaa huomioon, että ainakin seuraavat linnut, joita pesitetään myös keinotekoisissa pesissä, ovat saaneet nimensä pesäontelon mukaan: *kottonen* 'kotivarpunen (*passer domesticus*)' (Mouhijärvi); *kottero* 'kottarainen (*sturnus vulgaris*)' (Jaala) (vrt. Lönnr. Lisäv. *kottero* 'ihålighet, håla (kottelo)'); *kotteroinen* id. (Lemi, Sakkula); *kottaraine* (Ii), *kottaraène* (Paltamo) jne. id.; *kottarain* 'kotivarpunen' (Myrskylä) (vrt. suom. *kotti*, *kotta*; ks. T. E. UOTILA Virittäjä 1939, 120—9, erikoisesti s. 123).

Mitä suomen *koskelo* muotoon tulee, niin se on nähtävästi samanlainen **koski* 'puunkuori' (vrt. vir. *košk*, liiv. *kuošk*) sanan johdannainen kuin *ontelo* on *onsi*, *kotelo* on *kota* kantasanasta. Myös merkitykseltään *koskelo* mielestäni liittyy 'onteloa, onteloitua esinettä' tarkoittavien *-lo*-johtimisten sanojen ryhmään (vrt. suom. *onkalo*, *rottelo*, *hottilo* 'puunontelo, puunkolo', *purtilo* jne.). Mutta kyseessä saattaa olla vain pelkkä deminutiivijohdannainen (ks. Hakulinen, mts. 143—, 112). Viron *koskel*: *koskla* (*kosla*), karj. *koškela* sanoja on johtimensa puolesta katsottava joko paikkaa ilmaiseviksi tai deminutiivisiksi (Hakulinen, mts. 112). Missään tapauksessa eivät siis *-lo*- eivätkä *-la*- johtimiset muodot estä lähtemästä 'koskutuutun' merkityksestä. Päinvastoin ne ehkä juuri viittaavatkin pesimispaikkaan.

Viron *kosklas* (*koslas*) ja *kosklane* ovat *koskel(a)* sanan »edelleenjohdannaisia». *koskel* on sekautunut muihinkin johdannaistyypppeihin (vrt. gen.

koškli, koskle). Samoin sanansisäinen konsonantismi on paikoitellen kehittynyt — ehkä muiden sanojen vaikutuksestakin — oudohkoksi, esim. sellaisissa muodoissa kuin *kostlane, kostlas, korsklä* g. *korskla* (vrt. **Setälä**, mts. 244).

Setälän selityksessä esiintyvä tärkeä muoto *kosla* g. *kosla* (vrt. myös *koslas*), mikä olisi itämerensuomen sanojen kantamuoto, on mielestäni — kuten edellä mainitsin — vain erikoiskehityksen tulos. Virossahan on murteittain *-sk-* kadottanut klusiilinsa, jos yhtymää sisäheiton takia on joutunut seuraamaan *s* tai jokin muu dentaali-alveolaarinen konsonantti (L. **KETTUNEN** EKÄ s. 31). Täten genetiivimuoto *kosla* (samoin muoto *koslas*) on täysin odotuksen mukainen, mutta nominatiivi olisi joka tapauksessa *koskel*. Ymmärrettävää onkin, että genetiivi on säilynyt äännelaillisenä, koska se esim. yhdyssanojen ansiosta (vrt. *koslapuur, koslakong*) on tavallisemmin esiintyvä. Virossahan usein nominatiivi on analoginen (ks. Kettunen, mts. 33). Missään tapauksessa *kosla* ei voine olla äännelaillinen nominatiivi. Jos Setälän mukaan lähdetään **kosla* muodosta, olisi kehitys kai seuraavanlainen: **kosla* > **kosl* > **kosel*. Wiedemannin mainitsema *kōzel* g. *kōzla* olisi siten — paitsi ensi tavun vokalismiltaan — täysin odotuksia vastaava. Mutta tämä suhde saattaa olla myöskin analoginen *vedel* g. *vedlä*, ~ *vedlä* 'vedel' suhteen mukaisesti (PAUL ARISTE Hiiu murrete häälikud s. 144). Suhdetta *kosla* g. *kosla* voidaan verrata sellaisiin kuin (Wied.) *pilwe* g. *pilwe* 'Wolke', *hülge* g. *hülge* 'Seehund'.

Merkittävä on edelleen, että Alutagusen murteessa *koskus* g. *koskuse* (Wied.) tarkoittaa vesilintua. Se on johtimeltaankin identtinen suomen *koskus* (**koskuksen*) 'granbark, tjock tallbark, skifva deraf' sanan kanssa. Tämä ei mielestäni ole sattumaa, sillä Alutagusen murteella ja suomella on paljon yhtäläisyyksiä. Merkityksissä on ero, mutta merkityssuhde on sama kuin viron *košk* ja *koskel* sanojen merkityssuhde ('puunkuori': 'vesilintu').

Jos 'mergus' on saanut 'pesimispöntöstä' nimensä, niin saattaa vielä kysyä: millä tavoin tämä merkityksen muutos on lähemmin tapahtunut? Silloin turvautuu mielellänsä paljon käytettyyn ellipsiselitykseen. Voisihan olettaa sellaisia yhdyssanoja kuin **koskilintu, *koskuslintu, *koskela-, *koskelolintu*, joissa alkuosa merkitykseltään ei ole sen kummempi kuin todellisissa linnun nimissä *uukoskelo* 'storskrake (mergus merganser)', *uulintu* 'leppäperttä, liinapää (sångfågel af släktet *luscinia* l. *saxicola*)', saksan *Hohlkrähe* 'Schwarzspecht', *Hohltaube* 'columba oenas' (HUGO SUOLAHTI Die deutschen Vogelnamen ss. 31, 214). Virossa kai olisi lähdettävä yhdyssanoista, joissa alkuosa olisi ollut genetiivissä. Mutta yhtä hyvin niistäkin alkuosa olisi irtautunut, »tiivistynyt», entisen yhdyssanan

funktioon. — Toisena selitysmahdollisuutena olisi se, että jostakin syystä lintua yksinkertaisesti olisi nimitetty sen elämispaikan ilmauksilla, kuten eräitä olioita todella nimitetään.

Miten kehitys 'puunkuori' > 'siitä valmistettu laite: koskutuuttu tai koskuesta valmistettu mehiläispesä' on selitettävissä? Ensiksikin **asianomaisessa** sosiaalisessa ammattipiirissä, kuten linnunmunittajain tai mehiläishoitajain, jotka käyttävät koskutta vain tiettyyn tarkoitukseen, tällöinen nähdäkseni on mahdollista. Voisihan sitä paitsi tässäkin turvautua ellipsiselitykseen: jokin *koskiuuttu* tai *koskenuuttu* > **koski* 'koskutuuttu' > vir. *košk* jne. Lisäksi on muistettava, että 'mehiläispesän' nimitysten syntyyn on katsottu sanatabun vaikuttaneen.¹ Tämä käsite ilmaistaan kierrellen, ja silloin on mahdollista, että *košk* funktiossa 'mehiläispesä' olisi kiertoilmaus. Kun yleensä alkeellisen pyynnin terminologiassa tavaataan runsaasti tabun aiheuttamia kiertoilmauksia, ei mielestäni ole mikään mahdottomuus, että niitä linnunmunitussanastossakin esiintyisi.

Oli merkityksen kehitykseen yksityiskohtien laita miten tahansa, ei mielestäni ole epäilystäkään siitä, että puheena olleet 'merguksen' nimitykset juontuvat ikivanhasta 'puun kuorta' merkitsevästä sanasta.

Kulttuurihistoriallisesti suomen *koskelo*, karj. *koškela*, viron *kosk*, *koskel* jne. ovat sikäli mielenkiintoisia, että ne todistavat ainakin kantasuomalaisena aikana munitetun tiettyä vesilintua keinotekoisissa, koskuesta valmistetuissa pesissä, joista lintukin on saanut nimensä. Mutta palautuuhan *uuttu* paljon kaukaisempiin aikoihin, ja uutuissa pesittämistä arvellaan suomalais-ugrilaiseksikin tavaksi (SIRELIUS SKK I 224—5).